

MOGUĆNOSTI I PERSPEKTIVE PROMATRANJA SA SUDJELOVANJEM

Perla Tadej
Zagreb

Promatranje je jedna od najstarijih i najuniverzalnijih metoda koja se nalazi u osnovi gotovo svih znanosti. Sociologija je metodu promatranja preuzela od antropologije, da bi je prilagodila svojim specifičnostima u proučavanju stvarnosti. Uz pojam promatranja obično se vezuje i pojam sudjelovanja, budući da je uloga »čistog promatrača« samo jedna idealna kategorija, neizvodiva u terenskom istraživanju. Uz promatranje sa sudjelovanjem vezana je i metoda intervjua, koju istraživač može provoditi individualno ili grupno. Za istraživača je najveći problem što u toku terenskog rada mora, koliko god je to moguće zabraviti na svoje želje i potrebe koje inače ima izvan tog poziva. Njegova ličnost dolazi u »pravi plan«, budući da je stav koji će članovi promatrane grupe zauzeti prema istraživačkom radu uvelike određen stavom koji su zauzeli prema istraživaču. Za uspješno provođenje istraživanja mnogo je značajnija sama osoba istraživača, njegova snalazljivost na terenu te njegova »sociološka intuitivnost«, nego teorijsko znanje o tehnikama istraživanja.

Subjektivizam u terenskom radu moramo prihvatiti kao činjenicu ali ga istovremeno trebamo pokušati staviti pod objektivnu kontrolu. Pored toga, subjektivizam osim velikog broja nedostataka posjeduje i neke prednosti koje bismo trebali znati iskoristiti. U sociologiji se pokušaj prevladavanja subjektivizma pretvorio u empirizam. Naime, mnogi sociolozi su povjerovali da je objektivno i znanstveno potvrđeno samo ono što se može izraziti brojevima. No, poistovećivanje sociologije sa statistikom, predstavlja grubu vulgarizaciju sociologije kao znanosti.

Odnos promatranja i sudjelovanja

Metoda promatranja sigurno je jedna od najstarijih i najuniverzalnijih metoda koje se primjenjuju u znanosti. Najstarija jer je najdostupnija čovjeku. U njenom osnovnom obliku jednako uspješno mogao ju je upotrebljavati čovjek koji je obitavao u pećini kao i današnji znanstvenik koji vrijeme provodi u najmodernije opremljenom laboratoriju. Dovoljno je usmjeriti pažnju na predmet interesa, strpljivo uočavati sve njegove detalje, dovoditi ih

u vezu s drugim predmetima (ili pojavama) iz bliže ili dalje okolice i na kraju pokušati sumirati ono što je uočeno.

Ono što želim reći jest da je za promatranje dovoljan čovjek i njegova želja za spoznajom. Isto tako, rekla sam da je promatranje i najuniverzalnija metoda. Naime, promatranje je u osnovi gotovo svih znanosti, bilo prirodnih, bilo društvenih. Naravno, upotreba mu varira od znanosti do znanosti budući da svaka znanost u skladu sa svojim predmetom razrađuje posebne tehnike promatranja.

Sociologija metodu promatranja preuzima od antropologije. U antropologiji promatranje je osnovna metoda za prikupljanje činjeničkog materijala. Štoviše, u antropologiji je promatranje vezano uz sudjelovanje. Dakle, ako antropolog želi proučavati neku skupinu, bez obzira da li je to primitivno pleme ili neka etnička grupa koja živi u našoj suvremenoj urbanoj sredini, nužno mora sudjelovati u životu te skupine. Istu situaciju nalazimo i kod socioloških istraživanja. Možda bi bilo dobro pokušati malo bolje pojasniti taj pojam sudjelovanja. Naime, poznato je da istraživač može preuzeti ulogu tzv. »čistog promatrača«, tj. osobe koja jednostavno »snima« situaciju u određenoj skupini, ali sama ne sudjeluje u životu te skupine. Ipak, čini se da je uloga »čistog promatrača« neizvediva; možda jedino onako kako se u psihologiji upotrebljava **one-way screen**. Čim je promatrana grupa svjesna činjenice da među njima boravi strana osoba, to nužno mora, bilo na direktan ili indirektan način, djelovati na tu skupinu. Da bih to malo jasnije prikazala poslužit ću se primjerom iz vlastite prakse — istraživanja provedenog na radnoj akciji »Otok mladosti« 1978. godine.

Na Otok sam bila »ubačena« u mješovitu brigadu, polovica brigadira bila je iz Zagreba, a druga polovica iz Beograda. Bila sam predstavljena kao studentica sociologije koja, da bi podmirila obaveze prema fakultetu mora »odraditi« praksu na radnim akcijama. Dakle, moja prava uloga brigadirima nije bila poznata. S druge strane, uputstva koja sam dobila prilikom odlaska na istraživanje bila su, da izbjegnem bilo kakvo utjecanje na situaciju.

Već prva reakcija brigadira na moje prisustvo bila je— znatiželja. Gotovo svaki brigadir imao je potrebu da mi postavi neko »dopunsko« pitanje. No, nakon dva tri dana svi su se već privikli na moje prisustvo i više nisam bila nikakva posebna atrakcija.

Međutim, moj je zadatak bio da prikupim što više podataka i čujem što više mišljenja. Znači, moj kontakt s brigadirima je, osim što je neizbježan jer s njima živim, s druge strane i nužan budući da su oni moj izvor informacija. Dakle, morala sam biti u dobrim odnosima sa svima, uvijek spremna na razgovor i, štoje najvažnije, morala sam steći povjerenje brigadira.

Međutim, na kraju sam shvatila da sam u nekoliko navrata i nesvjesno odigrala ulogu »tablete za smirivanje situacije« jer sam, ne htijući, spriječila neke moguće sukobe.

Što se u stvari događalo?

Brigadir koji se nalazi u nekoj konfliktnoj situaciji dolazi porazgovarati sa mnom. Dok razgovaram s tom osobom, ja je (u cilju nemiješanja u situaciju), ne smijem ni odgovarati, niti nagovarati na određenu akciju. Tu sam jedino da slušam i pokažem razumijevanje. No, svima nam je dobro poznat

psihološki efekt razgovora. Uzburkane emocije prevedene na razinu riječi počinju se lagano gubiti i tako nestaje potreba za sukobom. Ono što pokušavam reći jest da je uloga »čistog promatrača« samo jedna idealna kategorija, dakle, neizvodiva je u praktičnom radu na terenskom istraživanju. Promatrač mora na ovaj ili onaj način djelovati na situaciju, što znači da u njoj nužno i sudjeluje.

Već sâm pojam sociološko promatranje, uključuje i pojam sudjelovanja. Jedino što to sudjelovanje može biti više ili manje naglašeno a to će ovisiti o samoj koncepciji istraživanja koje se provodi, o onome što želimo dobiti istraživanjem. Odlučimo li se za maksimalno sudjelovanje u situaciji tj. da mi budemo ti koji će stvarati i voditi situaciju, onda dolazimo do pojma sociološkog eksperimenta.

Odnos promatranja i intervju

Promatranje, osim što je nužno vezano uz sudjelovanje, u sebi sadrži i metodu intervju. Listajući knjige koje obrađuju metodologiju primijetio ćemo da se intervju obično vezuje s metodom ankete. Međutim, smatram da je anketa samo simplificirani oblik intervju. Anketa je konstruirana samo radi ekonomičnijeg sakupljanja podataka. Naime, to je metoda koja gotovo nikada ne ulazi u dubinu problema i koja se može pokazati korisnom jedino u kombinaciji s nekom drugom metodom. Promatranje se sastoji, u stvari, od cijelog niza opširnih ili skraćениh intervju. Istraživač na terenu neprestano vodi razgovore s članovima grupe koju promatra i pri tome proučava i njihove reakcije. To obično nisu čvrsto strukturirani intervjui. Istraživač najčešće počinje razgovor s nekom određenom idejom i s određenim ciljem. Tokom razgovora postavlja pitanja koja su najčešće u zavisnosti o prethodno dobivenom odgovoru od respondenta.

Naravno, ovdje se intervju ne javlja u klasičnom obliku kojim se odmah sve bilježi bilo na papir bilo na magnetofonsku traku, ali istraživač prilikom takvih razgovora obično nastoji što je moguće točnije upamtiti odgovore koje dobiva kao i reakcije kojima su ti odgovori popraćeni da bi ih, čim mu se pruži prilika, pribilježio na papir.

Slaba strana tako vođenih razgovora je što je ponekad nemoguće sve zapamtiti, pa kad je istraživač u mogućnosti da zapiše vođeni razgovor nužno će previdjeti neke detalje. Međutim, one najbitnije stvari koje je želio dobiti tim neformalnim intervjuom, sociolog-istraživač će zapamtiti jer ti se razgovori pokreću s određenom idejom i ciljem koji se ne može kasnije zaboraviti.

Isto tako, moram napomenuti da tako vođeni intervjui imaju i svoju dobru stranu. Naime, u takvim su situacijama ljudi obično slobodniji jer nisu svjesni da su u položaju respondenta.

Da bih donekle prikazala značenje tih letimičnih intervju poslužit ću se dijelom svog teksta iz knjige »Četiri priče s Otoka mladosti«, CDD — Zagreb 1981 — str. 90—91. Kada sam zapisivala te kratke razgovore željela sam pokazati zašto neki omladinci dolaze na radnu akciju. Citirat ću tekst iz dva razgovora:

»U logoru sam sjedila do Milana, našeg partijskog srekretara, on je inače s drugim dijelom brigade ali živi u Zenici gdje radi u OOUR-u nekog velikog poduzeća.

- Milane, kako to da si došao na akciju, a nisi otišao negdje na godišnji odmor?
  - Znaš, mene je ovamo poslala moja radna organizacija. Dok sam ovdje normalno mi ide osobni dohodak, a imat ću i mjesec dana godišnjeg odmora. Tako ništa ne gubim samo sam duže na moru.
  - O, pa to ti baš dobro dođe! — zaključila sam
  - Ali, da znaš, zato se u poduzeću od mene očekuje da dobijem udarničku značku!
  - Sigurno ćeš je dobiti, ti se jako trudiš na trasi.
  - Moram, nekako ne mogu natrag bez značke — priznao je Milan.
- Na putu prema plaži pridružio mi se Nešo. Bio je loše volje.
- Što je Nešo? Nije ti se valjda nešto desilo? — pitala sam.
  - Pa možda sam neraspoložen jer sam o svemu malo razmišljao.
  - O čemu?
  - Pa o ovoj akciji! Znaš, mislim da nisam trebao dolaziti!
  - Pa, zašto si onda došao?
  - Zašto sam došao? Da pobegnem malo od keve i ćaleta. Znaš, oni kod kuće dosta gnjave, te nemoj sine ovo, te nemoj sine ono, te moraš biti dobar đak u gimnaziji, pa zar nisi odlučio na koji ćeš fakultet? Nemoj pušiti, nemoj doći kasno kući, komšinica te je videla s nekom devojkom, koja je to? Ma znaš već te priče.
  - Što onda ovdje nije u redu? Pa dobro Nešo, ovdje ti je sve to dopušteno.
  - Nije ništa u redu — eto to je! Znaš, muka mi je od svih tih obaveza: te gimnastika, te dizanje zastave, te spuštanje zastave, te postrojavanje. Osim toga, pogledaj kako se ponašaju ovi naši iz štaba. Ipak mi je sto puta lepše biti s roditeljima na letovanju nego ovde. Ovo mi je prvi i zadnji put.«

Na primjeru ova dva razgovora može se vidjeti kako sam osim razloga dolaska na akciju saznala još neke detalje. U prvom slučaju o stavu i očekivanjima radne organizacije koja šalje svog člana na akciju, u drugom slučaju dobila sam i sažeto mišljenje o akciji od jednog brigadira. Sumnjam da bih došla do tih podataka da sam toj dvojici brigadira prišla s papirom i olovkom u ruci, te da sam ih zamolila da mi odgovore na nekoliko pitanja.

Osim takvog oblika intervjua koji istraživač vodi s jednom respondentom, na terenu smo često u prilici da vodimo nazovimo to, grupne intervjue. U takvoj situaciji najzgodnije je da istraživač tu i tamo postavi po neko pitanje ili da neku primjedbu kako bi razgovor išao više manje tokom koji nje ga zanima. I za to bih upotrijebila jedan primjer iz vlastitog teksta (»Četiri priče s Otoka Mladosti« str. 85—87). Taj razgovor je za mene bio posebno značajan, jer sa m saznala niz detalja o jednom sudioniku akcije, čiji su mi postupci do tada bili pomalo nejasni.

»Budući da nisam imala što raditi, otišla sam u kantine s Traskom, komandrom čete Dragom i našom gošćom, studenticom Dinom. Uz pivo je počeo razgovor o Dedi. Pitali su me što o Dedi misle brigadiri iz moje čete.

- Pa, cijene ga. Najviše zbog toga što radi s nama na trasi, i to dobro radi. Mogu reći da je čak omiljen!
- To sam i mislio. Deda zna kak klincima zamazati oči! — zaključio je Trasko.
- Kako to misliš? — bila sam pomalo začuđena.
- Jebal ga vrag! Perla ti ne znaš Dedu kak ga mi znamo! Znamo ga godina-ma! Pokvarenjak! — bjesnio je Drago.
- Kaj vam je rekel koja mu je ovo akcija? — interesirala se Dina.
- Čekaj rekao je šesta — nastojala sam se sjetiti.
- Majmun stari, opet laže! Čuj, uostalom on ima 37 godina, pa ga je sram priznati da mu je ovo četvrta akcija! — smijao se komandir Drago.
- A kad je na akciji uvijek je na moru! Znaš, to znači besplatno ljetovanje i za njega i za ženu! Vidiš da ju je dofural u brigadu. Osim toga, on ti ima devetoro djece — pa evo i njegova kćerka Lovorka je isto u brigadi. Ma, klinka je u redu, ali on! — gundala je Dina.
- Da ti znaš kak se on trgal da na ovoj akciji bude traser. Kad su mene odredili za trasera on je popizdil! Osim toga, vidjet ćeš, sigurno će napraviti frku oko dodjele priznanja. Kak se taj trga za udar-ničku značku! A sve to tako zašminka da bi on ispal najbolji. Pa ionako nam je brigada podijeljena, a on uz to stalno ističe svoju četvu, ističe sebe kak ti najboljeg! — između gutljaja piva govorio je Trasko.
- Kako misliš da je brigada podijeljena? — htjela sam čuti Traskovo mišljenje.
- Ma i sama znaš da nam se brigadiri nisu savršeno složili! A tome još pot-pomaže onaj direktor Brane i ona nesimpatična Milena. Joj, a Nini i meni su u općini posebno naglasili da ne bude nikakvih izgređa. Ali kak su stva-ri krenule još bu na kraju pizdarija!
- A kaj to njih dvoje delaju? Čuj, Trasko, ja sam ovdje kratko ali sam pri-mijetila da su oni najglasniji! — interesirala se Dina.
- Ma, kaj ja znam kakvu igru igraju njih dvoje! Samo očito je da stalno ističu sebe i da stalno zajebavaju brigadire, kako bi brigada ispala naj-bolja. Kaj niste čuli onaj Branetov majmunski prijedlog da naša brigada preuzme drobilicu do kraja akcije? Klincima je rekao da će zato što je drobilica najteži posao raditi samo tri sata dnevno. Klinci su se normalno zapalili! Ali mi smo do sada na drobilici radili samo sat i pol, a znate kaj znači raditi tri sata?! Svi bi riknuli! To sam mu i rekao pa smo se nekako nagodili da ćemo od štaba tražiti drobilicu na probu, pa bumo onda odlu-čili kaj dalje.
- Pa nisu valjda oni u štabu tako ludi da nam daju drobilicu. Pa i oni znaju kakav je to posao! — dodala sam gledajući u Traska.
- Pa, to se ja upravo i nadam — uzdahnuo je Trasko.
- Još smo jedno vrijeme pričali, a zatim smo krenuli prema logoru.«

Iz primjera ovog grupnog intervjua može se vidjeti da istraživač može relativno lako skrenuti razgovor s jedne teme na drugu. Kada sam dovoljno saznala o komandiru Dedi, htjela sam čuti mišljenje ovih ljudi o Brani i Mi-leni koje su se brigadi nametnuli kao vođe. Naravno, takva skretanja razgo-vora relativno su jednostavna kada su u pitanju tzv. »vruće teme«, teme o

kojima se u brigadi tih dana najviše govori. Kada sam pokušala indirektno postaviti kao temu štab akcije, nisam uspjela iz čega se vidi da je s »vrućim temama« lakše manipulirati.

Na ovom istraživanju gdje se nije smjelo znati za moju pravu ulogu, uobičajeni oblik razgovora nije dolazio u obzir. Međutim, na istraživanjima gdje je članovima grupe poznato da među njima boravite kao istraživač nije na odmet s vremena na vrijeme provesti nekoliko klasičnih intervjua. Takva akcija može nam dati neke korisne rezultate kao npr.: članovi proučavane grupe pomislit će da se razgovori zapisuju samo kada ih se »oficijalno« zamoli da odgovore na nekoliko pitanja, tako da neće pomisliti da, u stvari, istraživač pamti i kasnije zapisuje sve one neformalne razgovore koji su relevantni za istraživanje. Isto, tako, zanimljive rezultate možemo dobiti ako s nekim članovima grupe obavimo klasične intervjue o nekoj značajnoj temi, a poslije nekog vremena pokrenemo istu temu u neformalnom razgovoru. Nakon toga možemo usporediti odgovore koje je respondent dao u oficijalnom razgovoru i njegove reakcije na istu temu do kojih je došlo u opuštenoj i manje formalnoj atmosferi. Takva metodološka »igra« ponekad nam može biti izvor značajnih podataka.

Ponašanje istraživača na terenu

Najteže je za istraživača u toku promatranja sa sudjelovanjem što za vrijeme boravka na terenu mora, koliko se god to može, zaboraviti na svoje želje i potrebe koje inače ima izvan tog poziva ili ih barem pokušati svesti na minimum. Možda zvuči čudno, ali na terenu mi je izgledalo da prestajem biti istraživač jedino u vrijeme koje sam odredila za spavanje. U stvari, istraživač je cijelo vrijeme u stanju napetosti koja se jedino može povećati ili smanjiti, ali zapravo nikada ne prestaje. Mislim da je uputstva za istraživačevo ponašanje na terenu izvanredno dao William Foote Whyte u svojem članku »Observational Field — Work Methods« u drugom dijelu knjige »Research Methods In Social Relations« — Dröden Press Inc. New York 1956.

Osvrnula bih se na neke Whyteove primjedbe koje odgovaraju zaključcima do kojih sam došla tokom mog terenskog iskustva.

Dakle, sociolog koji dolazi kao istraživač među određenu skupinu ljudi koja je upoznata s tom njegovom funkcijom dužan je dati objašnjenje o svojem radu. Objašnjenje treba biti kratko i jednostavno, ali bi istraživač morao ostaviti utisak da je spreman govoriti i o detaljima svojeg rada ukoliko to nekog od članova promatrane grupe zanima. Isto tako, objašnjenje mora pokrivati sve aktivnosti kojima se istraživač u toku svojeg boravka na terenu bavi. Dodala bih da nikako nije preporučljivo reći što u stvari promatramo. Najbolja su ona objašnjenja koja samo djelomično sadrže istinu o našem istraživanju. Whyte dodaje da stav koji će članovi promatrane skupine zauzeti prema istraživačkom radu ovisi o stavu koji će zauzeti prema istraživaču.

Naime, ukoliko prihvate istraživača oni će prihvatiti i njegov rad, dok ih u suprotnom slučaju ništa neće uvjeriti u ispravnost poduzetog istraživanja. Znači da je prvi zadatak istraživača u promatračkom radu na terenu da se

pokuša svidjeti ljudima koje promatra. To ni u kojem slučaju ne znači da se promatrač mora potpuno identificirati s njima. Potpuno stapanje s grupom je, osim toga, gotovo neizvedivo budući da je tu riječ o naporu za koji sumnjam da bi bilo koji istraživač mogao podnijeti. Osim toga, čak kad bi takav pristup istraživanju bio moguć, on bi u većini slučajeva donio više štete nego koristi, jer stapanje s jednom grupom nam onemogućava da budemo prihvaćeni od neke druge grupe. Whyte smatra da čak i u slučaju da istražujemo u okviru jedne grupe, potpuno stapanje ne bi bilo preporučljivo. Naime, mi naše promatranje na terenu upotpunjavamo intervjuiranjem te često dolazimo u situaciju kada nam je dodatno objašnjenje nužno. No, glumimo li člana grupe, tada mogućnost traženja objašnjenja otpada. Možemo se onda upitati: kako se istraživač treba postaviti prema članovima grupe (odnosno grupa) koje promatra? Kao rješenje Whyte predlaže (str. 497): »Iz tog razloga dobro je igrati polu-slobodnu ulogu: pridružiti se svim slobodnim aktivnostima, kuglati, sudjelovati u igrama, jesti i piti s njima, itd., ali i dalje pokazivati da ste zainteresirani za istraživanje.«

Čest je slučaj da se članovi grupe zainteresiraju za istraživača upravo zato što primjećuju da se istraživač razlikuje od njih. Na primjer, kad sam na Otoku mladosti bila uključena u brigadu ustanovila sam da od starijih brigadira samo jedan pohađa fakultet, dok je većina mlađih imala namjeru zaposliti se čim završi srednju školu.

U prvi čas pomislila sam da to što sam predstavljena kao studentica nije baš najbolje rješenje. Međutim, pokazalo se da je upravo to što studiram, a što se zbog toga ni malo ne postavljam superiorno za razliku od onog drugog brigadira koji je studirao, pobudilo simpatije i povjerenje kod ostalih. Mogla bih zaključiti da je u terenskom radu osnovno da promatrana grupa prihvati istraživača. Naime, istraživač se mora svidjeti grupi i mora pobuditi njezino povjerenje. Sve ostalo samo su »nijanse«. Na početku istraživač mora pokušati procijeniti ljude među koje je došao i odrediti sustav njihovih vrijednosti. Kako će svoju spoznaju upotrijebiti ovisi o njegovoj snalžljivosti. Upravo je to razlog radi kojeg smatram potrebnim da istraživač posjeduje neku »sociološku intuitivnost«. Rečeno ovako to zvuči pomalo apstraktno. No, mogu dodati da se ta »sociološka intuitivnost« može povećati sa što češćim sudjelovanjem u istraživanjima.

Dakle, nužna je praksa.

Namjerno ne stavljam naglasak na teorijsko znanje. Ono što smo naučili iz knjiga svakako može pomoći, ali držimo li se čvrsto tako stečenog znanja tada nam ono smeta u istraživačkom radu. Ili, kako kaže Wyte (str. 511). »Prije nekoliko godina jedan direktor društvenih proučavanja komentirao je da, u principu, što su više njegovi studenti napredovali prema doktoratu, to je bilo manje koristi od njih na terenu.«

Najviše o terenskom radu možemo naučiti sudjelujemo li u njemu. Ne želim reći da je teorija nepotrebna i da se može odbaciti, neke će nam teorijske osnove dobro doći, ali ne mislim da su one nužne.

Vratimo se istraživanju s Otoka mladosti.

Od nas osam istraživača koji smo sudjelovali u istraživanju, samo je dvoje studiralo sociologiju. Dva su istraživača bila čak s tehničkih fakulteta. Njihovi dnevници i izvještaji nisu ni malo zaostajali za izvještajima i dnevnicima

ma sociologa. S druge strane, »tehničari« su neusporedivo bolje obavili svoj istraživački posao od dvojice »društvenjaka«, koji su koliko-toliko bili upućeni u posao sociologa.

Želim samo istaknuti koliko je važnija osoba istraživača i njegova snažljivost na terenu od teorijskog znanja koje on može posjedovati.

Kad se stekne neko terensko iskustvo i kad se iz tog iskristaliziraju određeni stavovi prema toj vrsti istraživačkog rada, onda je preporučljivo temeljitije »zaviriti« u teoriju. Naime, kada stvorimo stav o terenskom radu tada se možemo i kritički postavljati prema teoriji odnosno teorijama. Tada možemo procijeniti valjanost teorije i njezinu primjenljivost na istraživanje. U suprotnom može nam se dogoditi da jednostavno prihvaćamo »servirano«. Nekritičko prihvaćanje neke teorije znatno sužuje način i kut gledanja istraživača, a to ujedno utječe i na najveći nedostatak metode promatranja — subjektivnost.

Problem subjektivnosti

Protivnici šire primjene metode promatranja sa sudjelovanjem kao argument protiv nje najčešće ističu subjektivnost istraživača.

Besmisleno bi bilo tvrditi da promatranje ne posjeduje taj nedostatak. Osnovni mjerni instrument u terenskom promatranju je čovjek sa svim svojim nedostacima koje ima kao mjerni instrument. Kad je već tako, zašto onda ne prihvatiti subjektivizam kao činjenicu, s tim da ga istovremeno pokušamo staviti pod objektivnu kontrolu kako bismo dobili, nazovimo to — kontrolirani subjektivizam. To ne znači eliminiranje subjektivizma kao problema istraživanja, ali znači pokušaj ograničavanja njegovog negativnog djelovanja.

Pogledajmo najprije u čemu se sastoji istraživačev subjektivizam.

Istraživač koji dolazi na teren nikada ne dolazi »čist«. Naime, on svojem promatračkom radu pristupa s određenim preduvjeranjima i s određenim stavovima. Prije odlaska na teren istraživač je razmišljao o svojem budućem radu, o ljudima koje će tamo sresti, konzultirao se s određenom literaturom i nekako unaprijed stvorio generalnu sliku grupe koju će promatrati. Slika koju istraživač stvara u mnogo čemu će ovisiti o njemu samom, o njegovom porijeklu, o njegovom sistemu vrijednosti, o stavu ljudi s kojima je u bliskom kontaktu, o njegovim predrasudama... , ukratko o svemu onome što je postalo sastavnim dijelom istraživačeve ličnosti tokom procesa socijalizacije i iskustva kroz koje je prošao. Dakle, to je ono s čim istraživač dolazi na teren.

Međutim, na terenu se javlja jedan dodatni utjecaj. U promatranju sa sudjelovanjem istraživač postaje članom grupe koju promatra. Prvo vrijeme on pokušava ostati samo istraživač, ali nakon nekog vremena postaje stvarnim članom grupe. Tokom zajedničkog života i kontaktiranja s ljudima koje promatra dolazi do istraživačeve identifikacije s grupom. Interesi grupe postaju i njegovi interesi, (naravno, nikad u potpunosti jer je svjestan da je njegov kontakt s grupom vremenski ograničen), uspjesi grupe i njegovi uspjesi, a nepravda učinjena grupi i nepravda učinjena njemu. Postupke nekih članova grupe počinje vrednovati prema simpatijama, odnosno antipati-

jama koje gaji prema njima. Ponekad se događa da istraživač dolazi u konflikt sa samim sobom. To su trenuci kad istraživač nastoji »smiriti« čovjeka u sebi. Da bih lustrirala jednu takvu situaciju uzet ću primjer iz vlastitog teksta iz knjige »Četiri priče s Otoka mladosti« (str. 98). Tekst se odnosi na tok jednog brigadnog sastanka.

»Zatim je jedan brigadir, pomalo čudan sedamnaestogodišnji dječak, tužio svoga druga, jednog vrlo tihog mladića koji se doista trudio na trasi i kojem je ovo već bila druga akcija ovog ljeta, da on nikada ne pjeva himnu prilikom dizanja i spuštanja zastave. I zbog toga je odjednom nastao ogroman problem. Ostali brigadiri, koji to nisu primijetili, bili su sada zgranuti. Činilo se da će od toga napraviti problem. Bilo mi je žao tog dječaka. On je doista izuzetno marljiv, ali i izuzetno povučen i nekomunikativan. Mislim da do sada s nikim nije izmijenio niti pet riječi. Sjedio je crvena lica, pognute glave, dok su ga brigadiri kritizirali.«

U tekstu nisam spomenula kako sam se osjećala, ali i sada pamtim da mi je bio potreban ogroman napor da se svladam. Dok sam gledala tog mladića kako crveni i bez riječi saginje glavu, nesposoban da im bilo to odgovori, da se na neki način obrani, poželjela sam ih sve glasno poslati do đavola, nazvati ih hipokritima, reći im da ni ova akcija, a niti ova zemlja neće propasti ako je jedan mladić toliko sramežljiv da mu je neugodno pjevati. Da urlati himnu bez sluha, kao što mnogo od njih čine, nije nikakav dokaz ljubavi prema domovini ni poštovanje himne.

Međutim, ipak sam se nekako uspjela svladati. Takvom bih reakcijom samo privukla pažnju na sebe i možda pobudila sumnju brigadira.

Sutradan se vjerojatno nitko od brigadira nije sjećao tog incidenta, međutim, ja sam se još nekoliko dana nelagodno osjećala zbog svoje šutnje i čitavo sam vrijeme morala samu sebe uvjeravati da sam se morala tako ponijeti zbog uspjeha istraživanja. Postoje situacije kada se istraživač počinje pitati da li razmišlja kao član grupe ili kao sociolog koji je došao na teren s određenim zadatkom. Često će njegov stav prema nekim situacijama biti određen njegovim raspoloženjem, napetostima koje u njemu vladaju. Ponekad će samo zato što je neraspoložen biti sklon preuveličavanju nekog problema. Istovremeno, istraživač je svjestan komplicirane mreže odnosa u koju se i sam upleo. Svo vrijeme misli da je prvenstveno istraživač i da zato mora biti što je moguće objektivniji. Ponekad se javljaju trenuci premorenosti i krize. Sve to možda zvuči isuviše emotivno, ali uvjerenam da je nemoguće igrati ulogu »hladnog promatrača«.

Uzmimo npr. da promatramo izvještaje dvojice istraživača koji obrađuju isti problem. Izvještaji nam mogu izgledati potpuno različito budući da to dvoje ljudi može biti različitog temperamenta, različitog spola, različite emotivne konstitucije ili pak dvoje ljudi koji, u krajnjoj liniji, ne razmišljaju na jednak način o osnovnom problemu istraživanja.

Koliko je istraživačevo promatranje određeno samim istraživačem kao i novim okolnostima u kojima se našao možda najbolje govori tekst istraživača Mladena Kokota u kojem kaže »Četiri priče s Otoka mladosti« (CDD — Zagreb 1981, str. 3):

»Dio poslijepodneva proveo sam s Maricom, Perlom i Sanjinom. Razgovarali smo o našim brigadama. No, vjerujem da te brigade nisu toliko različite koliko je različit naš pristup. Na primjer: Marica je dosta euforična, ona a priori voli akciju, oduševljena je brigadom, njoj je simpatično neformalno ponašanje brigadira za vrijeme podizanja zastave. Upravo smo razgovarali o tome i o postrojavanju brigadira. Ja očekujem da se to radi s više ozbiljnosti ili barem discipline. Vjerujem da će moj stav utjecati i na drugačija zapažanja, jer svaki čin percepcije je emocionalno obojen. Perla i Sanjin, pak, imaju povlašteniji status jer su studenti. No, vjerujem da to neće utjecati na rezultate našeg istraživanja, dapače — više promatrača pridonijet će cjelovitijem sagledavanju radnih akcija.«

Mogućnosti kontroliranja subjektivnosti

Sada bi trebalo potražiti način, ili točnije načine, pomoću kojih bismo smanjili negativni utjecaj subjektivnosti i, koliko je to u našoj moći, stavili je pod objektivnu kontrolu.

Prvi način bio bi upravo onaj koji je primijenjen na istraživanju Otok mladosti 1978. godine, tj. uključivanje većeg broja istraživača. Na taj način dobit ćemo veći broj izvještaja koje ćemo poput kamenčića ugraditi u više-manje cjelovit mozaik istraživanja. Različit kut gledanja istraživača rezultirat će izvještajima koji se neće u potpunosti podudarati, ali će obrađivati iste teme, iste događaje. Vrlo lako izdvojiti ćemo točke svih izvještaja kao i veća ili manja odstupanja. Zajedničke točke možemo uzeti kao objektivno gledanje na situaciju, dok ćemo velika odstupanja smatrati subjektivnom posebnosti istraživača, što dakako ne znači da ćemo ih odbaciti.

Drugo, smatram da bi istraživač neposredno pred odlazak na teren trebao dati pismeni izvještaj u kojem bi izrazio svoje mišljenje i pretpostavke o budućem istraživanju. To bi nam moglo pomoći da koliko-toliko dobijemo uvid s kakvim će pretpostavkama budući istraživač započeti svoj radni zadatak. Poslije završenog istraživanja bilo bi zanimljivo usporediti njegov predizvještaj s finalnim izvještajem. Mogli bismo vidjeti koje je pretpostavke zadržao, a koje su se radom na terenu transformirale.

Treće, vjerujem da promatračima nije nužno dati potpun uvid u koncepciju istraživanja. Time bismo samo unaprijed predodredili smjer njihove pažnje i na taj način povećali mogućnost da istraživači previde možda značajne događaje koji će se odvijati izvan područja koje je obuhvatila naša hipoteza, a čiji se utjecaj na problem koji proučavamo može tek kasnije pokazati. Promatračima je dovoljno dati jedan globalni prikaz istraživanja bez većeg zalaženja u pojedinosti. Sigurna sam da će i uz takve (dakle nešto oskudnije), informacije svi istraživači uspjeti uočiti najbitnije probleme.

Vratimo se na primjer Otoka mladosti. U istraživanje je bilo uključeno osam promatrača. Jedino što smo znali bilo je da se istraživanje obavlja radi reformiranja radnih akcija. Zadatak nam je bio iscrpno vođenje dnevnika u koje smo trebali upisati sve, pa i najsitnije detalje i, ako osjetimo da je to potrebno, dopisati svoj komentar situacije. Nije nam bilo rečeno da je (u stvari) tema istraživanja samoupravljanje na radnim akcijama. Međutim, u

izvještajima svih promatrača, o samoupravljanju se govorilo kao jednom od najvažnijih problema. Upravo je to bio dokaz da je na tom području situacija alarmanta i da su promjene nužne.

Četvrto, mislim da bi bilo dobro da vođa projekta potroši neko vrijeme na upoznavanju svojih promatrača. Na taj će način moći npr. pretpostaviti kakve izvještaje može očekivati od promatrača A, koji će problemi najviše okupirati promatrača B, kako će u eventualnim problematičnim situacijama reagirati promatrač C, da li će se promatrač D uspjeti suzdržati od nemiješanja u određene situacije gdje to nije poželjno itd. Neki su autori čak predlagali podvrgavanje promatrača psihoanalizi. Vjerujem da bi takav postupak pomogao u stvaranju objektivne slike ukupne situacije. No, ipak tu mjeru ne smatram neophodnom jer bi ona zahtijevala isuviše vremena, a kao drugo, pitanje je da li bi ekonomski bila opravdana takva vrsta predostrožnosti. U stvari, svidio mi se metodološki postupak mr Miroslava Jileka koji je nakon prvog zajedničkog sastanka promatračima dao zadatak da na slijedeći dogovor donesu izvještaj o svojem viđenju sastanka.

Pomoću takvog postupka može se ustanoviti:

- a) da li istraživač ozbiljno shvaća svoj budući zadatak i koliko je zainteresiran za taj rad;
- b) da li je uopće sposoban da uspješno obavlja promatranje;
- c) da li ima smisao za uočavanje detalja i odnosa među njima;
- d) kakvi se izvještaji mogu očekivati od te osobe.

Kao petu mogućnost kontrole subjektivizma uzela bih introspekciju. Mislim, naime, da bi bilo preporučljivo da se u okviru dnevnika, uz dnevni izvještaj o situaciji na terenu, uvede rubrika u kojoj bi sam istraživač upisivao kako se osjećao tog dana. U tu bi rubriku promatrač trebao iskreno napisati kakvo je bilo njegovo psihofizičko stanje. O raspoloženju istraživača može se dosta »pročitati« i između redova njegovog teksta, ali vjerujem da bi se izvještaj mogao jasnije sagledati ukoliko bi istraživač napisao npr. da je tog dana bio izuzetno dobro raspoložen ili da je bio nervozan jer ga je cijeli dan mučila glavobolja ili da ga je »uhvatila« malodušnost i da je posumnjao u smisao posla koji radi itd. Ovo bi svakako predstavljalo dodatni napor za istraživača ali bi mu nakon dolaska s terena, kad bi na svoj rad gledao s određene vremenske distance, takvi zapisi bili veoma korisni te bi utjecali na njegovu objektivnost. U okviru toga postoji još jedna mogućnost, a to je da istraživači nakon dolaska s terena razmijene izvještaje i jedan drugom procjenjuju koliko je njihovo raspoloženje moglo kontaminirati snimanje situacije.

Šesti postupak primijenjen radi smanjenja negativnog utjecaja subjektivnosti bili bi problemski razgovori među istraživačima koje bi vodili nakon određenog vremena na terenu. Tokom takvih razgovora razmjenjuju se neposredna iskustva i mišljenja istraživača, tako da svaki istraživač ima mogućnost uspoređivati svoje stajalište sa stajalištem svojeg kolege. Na taj način mnogi problemi mogu biti pročišćeni i veća je mogućnost iznalaženja pravog rješenja.

Čini mi se da bismo upotrebom tih šest postupaka uspjeli smanjiti subjektivizam koji je najveći problem u promatranju sa sudjelovanjem. Ne tvrdim da bismo ga potpuno potpuno uspjeli odstraniti jer sve dok promatranje obavljaju ljudi a ne programirani roboti, problem kontaminacije subjektivizmom bit će prisutan. Međutim, čak i da postoji mogućnost upotrebe robota-promatrača, moj bi izbor ipak bili ljudi bez obzira na njihove »istraživačke greške«. Smatram da senzibilnost i emotivnost istraživača usprkos nekim njihovim negativnim djelovanjima imaju i pozitivne crte. Naime, oni su dokument određene atmosfere. Jer kao što sam već ranije spomenula, istraživač na terenu postaje i članom grupe, dakle, počinju ga mučiti isti problemi, njegovo ponašanje počinje djelomično uvjetovati i sam razvoj situacije kao što se to događa i s ponašanjem ljudi koje on promatra. Odras raspoloženja istraživača često je odraz raspoloženja članova grupe čije ponašanje on »snima«.

Drugi pokušaji prevladavanja subjektivnosti (kvantitativni i kvalitativni pristup)

U sociologiji se pokušaj prevladavanja subjektivizma pretvorio u empirizam. Naime, mnogi sociolozi su povjerovali da je objektivno i znanstveno potvrđeno samo ono što se može izraziti brojevima. Takvo shvaćanje dovodi statistiku na centralno mjesto u sociološkoj metodologiji. Statistika prestaje biti pomoćna tehnika i postaje osnova pomoću koje određeno istraživanje dobiva etiketu egzaktnosti. Jedno vrijeme vladala je prava kvantofrenija, istraživanja su se uglavnom sastojala od hrpe brojeva, tabela i grafikona. Kvalitativna metodologija, čije su glavne metode promatranja sa sudjelovanjem i dubinsko intervjuiranje bile su potpuno potisnute u pozadinu. Nakon nekog vremena uvidjelo se da kvantitativna metodologija baš i ne predstavlja rješenje svih problema nastalih unutar tog područja sociologije. Reakcija na to je reafirmacija kvalitativne metodologije.

Kvantitativna metodologija, u stvari nema nikakvu stvarnu prednost pred kvalitativnom. Prije bih rekla da je kvalitativna metodologija ta koja je u prednosti budući da dubioznije pristupa problemu; obogaćuje ga detaljima tako da nije kao kvantitativna svedena na uopćavanje. Uzmimo, na primjer, samo to da pri promatranju sa sudjelovanjem (kvalitativni pristup), varijable formiramo u toku samog istraživanja, dakle u »prirodnoj« situaciji na terenu gdje nam se, u stvari, određene varijable same nameću kao mogućnost, a mi ih prihvaćamo ili odbacujemo. Kod kvantitativnih istraživanja situacija je obrnuta, naime, varijable formiramo prije no što smo zašli u samo istraživanje. Dakle, s kojim pravom možemo tvrditi da su varijable koje smo unaprijed izabrali upravo one koje su najočitiiji pokazatelji proučavane situacije? Osim toga, poistovećivanje sociologije sa statistikom predstavlja grubu vulgarizaciju sociologije kao znanosti. Možda još da dodam, da ne vidim pravog razloga oštrom odvajanju na jednoj strani kvantitativne metodologije, a na drugoj kvalitativne. Mislim da bismo ih trebali shvaćati kao jednu cjelinu budući da se one međusobno nadopunjuju. Koji će od ta dva pristupa pre-

vladati u našem istraživanju ovisit će o onome što proučavamo, sam problem diktirat će upotrebu određene metode. Smatram da tek kombinacijom kvantitativne i kvalitativne metodologije dolazimo do šireg i obuhvatnijeg pristupa problemu.

Problem etike istraživača

Na kraju, još bih se jednom osvrnula na ulogu istraživača u promatranju sa sudjelovanjem.

Već ranije naglasila sam da je terenski istraživački rad takva vrsta posla koja ukupno okupira čovjeka i koja iziskuje veliki napor. Međutim, bez obzira koliko se mi »zagrijali« za naš rad i bez obzira koliko bismo željeli doći do novih spoznaja i otkrića, nikada ne smijemo zaboraviti na našu moralnu obvezu.

Moramo stalno paziti, a to naročito dolazi do izražaja kod eksperimenta, da ne poduzimamo nikakve akcije koje bi možda mogle ostaviti trajne posljedice kod ljudi koje promatramo. Naime, »materija« koju sociolog proučava isuviše je osjetljiva i vrijedna da bi se mogla upotrebljavati na način kojim psiholog upotrebljava zamorce (čak i u tom slučaju mogu se čuti protesti iz društva za zaštitu životinja).

Dakle, uz sav napor i trud koji iziskuje istraživanje, istraživač mora konstantno razmišljati o ispravnosti svojih postupaka i o odgovornosti koju snosi za njih.

Osim toga, prilikom istraživanja nastojimo otkriti ono što je latentno budući da je manifestno samo po sebi vidljivo. Tokom istraživanja radi čovjekove potrebe za razgovorom istraživač saznaje niz detalja koji, zanemari-mo li obvezu anonimnosti, mogu imati negativne posljedice za te osobe. U takvom slučaju promatrač gubi svoju funkciju istraživača i postaje špijun. Istraživač se nikada ne smije dovesti u takvu situaciju bez obzira na značajnost i senzacionalnost njegovih otkrića. On mora biti svjestan da ono što radi obavlja prvenstveno u službi svoje znanosti a ne radi naručioca istraživanja.

LITERATURA:

1. Grupa autora: Četiri priče s Otoka mladosti, CDD, Zagreb 1981.
2. Grupa autora: Antropologija danas, Vuk Karadžić, Beograd 1972.
3. Grupa autora: Research Methods In Social Relations, Part 2. Selected Techniques Dryden Press Inc. New York 1956.
4. Georg Homans: The Human Group; Routledge & Kegan Paul Ltd., London 1968.
5. Ivan Kuvačić: Znanost i društvo Naprijed, Zagreb 1977.
6. Negacija institucije, corpus Franka Bazalje; Vidici br. 5/1981.
7. Revija za sociologiju, Zagreb 1/1974.
8. Revija za sociologiju, Zagreb 1/1972.

Perla Tadej

Possibilities and Perspectives of Participant's Observation

SUMMARY

Observation is one of the oldest and most universal methods used by almost all sciences. Sociology has taken it from anthropology and has adapted it to its own specific requirements in the research of reality. The concept of observation is usually linked with the concept of participation; the role of a »mere observer« being an ideal category, is impossible in field research.

Observation with participation is further linked with the method of interview, which can be applied individually or in a group. The biggest problem facing the researcher in the field is that he/she must, as far as is possible, forget the wishes and requirements which he/she has outside the job in hand. Individual personality is foremost and the attitude of the observed towards the observer will colour their attitude towards the research. Successful conducting of research depends much more upon the personality of the field worker and on his »sociological« intuition than on theoretical knowledge of research techniques.

Subjectivity in field work must be accepted as a fact, but at the same time one must attempt to place it under objective control. In addition, subjectivity has, despite a number of drawbacks, some advantages which should be put to use.

Attempts at overcoming subjectivity in sociology have turned into empiricism, i. e. many sociologists come to believe that objective and scientifically proved is only what can be expressed by numbers. But to identify sociology with statistics means to vulgarise sociology as a science.

Translated by
V. V.